

UOT 81-11

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TAMAMLIQ BUDAQ CÜMLƏLƏRİ VƏ ONLARIN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

YUNUSOVA ŞÖLƏ ƏSƏD qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

e-mail: yunusovashole@gmail.com

Açar sözlər: müqayisəli-tipoloji araşdırma, tamamlıq budaq cümləsi, bağlayıcılar, bağlayıcı sözlər, vasitəli tamamlıq budaq cümləsi, vasitəsiz tamamlıq budaq cümləsi.

Son dövrlərdə dilçilikdə müxtəlif sistemli dillərin qrammatik quruluşunun müqayisəli – tipoloji tədqiqinə maraq xeyli artmış və bu sahədə müəyyən uğurlar əldə edilmişdir. Müxtəlif sistemli dillərin müqayisəli – tipoloji araşdırılması, qarşılaşdırma yolu ilə öyrənilməsi qarşılaşdırılan dillərin ümumi və spesifik dil faktlarını daha dərinlən öyrənməyə kömək edir, tipoloji araşdırmalar üçün baza rolunu oynayır və bu baxımdan böyük aktualıq kəsb edir. Bildiyimiz kimi, ingilis və Azərbaycan dilləri öz qrammatik quruluşlarına görə fərqli dillərdir. Dillərin geneoloji təsnifinə əsasən ingilis dili qrammatik quruluşuna görə analitik dil olub, mənşə etibarı ilə Hind-Avropa dilləri ailəsinin German dilləri qrupuna, Azərbaycan dili isə aqlütinativ quruluşa malik olub, türk dilləri ailəsinə daxildir.

Məqalədə iki müxtəlif sistemli dil materialları əsasında ingilis və Azərbaycan dillərində tamamlıq budaq cümlələri müqayisəli araşdırılmış, oxşar və fərqli xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir.

Tamamlıq budaq cümlələri obyekt münasibətlərini (hərəkət, iş, hal-obyekt) ifadə edən dil vasitələrindən biri kimi rəngarəng struktur xüsusiyyətlərinə malikdir və tabeli mürəkkəb cümlələri təşkil edən baş və budaq cümlələr arasında sıx əlaqə var.

Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlədəki xəbər funksiyasında işlənən feilin şəxsi formasının, bəzən də xəbərin bir hissəsi kimi işlənən feilin şəxssiz formalarının mənasını tamamlamağa xidmət edir və tamamlığın suallarına cavab verir:

He knew that he could not live without her. – O bilirdi ki, o, onsuz yaşaya bilməyəcək.

Göstərilən nümunədə ingilis variantı Azərbaycan variantı ilə struktur, məna və bağlayıcı ilə işlənməsi baxımından tam oxşardır.

İngilis və Azərbaycan dillərinin müqayisəli təhlili göstərir ki, hər iki dildə tabeli mürəkkəb cümlələrdə nitq, görmə-əşitmə, təfəkkür, yaddaş, qərar, razılışma, arzu, istək, hərəkətə sövq etmə, inandırma, müsahibə, təsir etmə, hiss və psixoloji hal, iş və vəziyyət bildirən feillər işlənir.

Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə tamamlıq budaq cümlələrinin aydınlaşdırdığı feillər şəxsi və şəxssiz forma ilə ifadə olunur. Bu feilləri nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, ingilis dilində tamamlıq budaq cümlələri baş cümlənin məsdərlə ifadə olunan mübtədasını, sadə feili xəbəri, mürəkkəb feili xəbərin məsdərlə ifadə olunan hissəsini, cerundla ifadə olunan mürəkkəb ismi xəbərin tərkib hissəsini, məsdərlə, cerundla, feili sifətlə ifadə olunan təyini, cerundla ifadə olunan tamamlığı izah edir.

Azərbaycan dilində isə tamamlıq budaq cümləsi məsdər, məsdər tərkibi, feili sifətlə ifadə olunan mübtədanı, tərkibində məsdər və lazımdır, gərəkdir, olar, olmaz birləşmələri olan şəxssiz cümlələrdə mürəkkəb feili xəbəri, o, bu əvəzlilikləri ilə ifadə olunan vasitəsiz və vasitəli tamamlığı, baş cümlədə işlənməyən vasitəli və vasitəsiz tamamlığı, feili bağlama və ya feili bağlama tərkibi ilə ifadə olunan zaman, tərz-i-hərəkət zərfliyini aydınlaşdırma və tamamlama bilir.

Azərbaycan dilinin materialları əsasında aparılan araşdırmalar göstərir ki, tamamlıq budaq cümlələri baş cümlənin xəbərini, məsdər, feili sifət, feili bağlama və onların tərkibləri ilə ifadə olunan mübtədə, tamamlıq və zərfliyini tamamlayır. Lakin Q.Ş.Kazımov qeyd edir ki, tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin məsdər, feili bağlama və feili sifətlə ifadə olunan mübtədasına, tamamlığına, zərfliyinə və təyininə də aid ola bilər [1,350].

Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlədəki xəbərlərdə ifadə olunan zaman forması danışmaq vaxtının nisbiliyinə əsaslanır: “Nisbi danışmaq vaxtı dedikdə isə zaman əlaqələrinin əsas kimi qəbul edilmiş hər hansı başqa bir danışmaq vaxtı əsas götürülür” [2].

İngilis dilində tamamlıq budaq cümlələrinin zaman formalarının işlənməsinin spesifikliyi özünü zamanların uzlaşması qaydasında təzahür etdirir. Müasir ingilis dilində tamamlıq budaq cümlələrinin baş cümləsində feil keçmiş zamanda olduqda budaq cümlədəki feil də keçmiş zaman formalarından birində işlənir. Bu baxımdan ingilis dilində zamanların uzlaşmasında aşağıdakı qaydaları nəzərə almaq lazımdır:

1. Baş və budaq cümlələrdəki hərəkətlər keçmişdə eyni vaxtda icra edildikdə baş cümlənin xəbəri keçmiş zamanın qeyri-müəyyən formasında (*The Past Indefinite Tense*), budaq cümlənin xəbəri isə keçmiş zamanın qeyri-müəyyən (*The Past Indefinite Tense*) və ya keçmiş davamedici zaman (*The Past Continuous Tense*) formasında işlənir. Məsələn: *I heard that he was ill. I saw that he was writing a letter.*

2. Budaq cümlədəki hərəkət baş cümlədəki hərəkətdən əvvəl icra edildikdə budaq cümlədə keçmiş zamanın bitmiş (*The Past Perfect Tense*) və ya keçmiş zamanın davamedici bitmiş forması (*The Past Perfect Continuous Tense*) işlənir: *She said that she had seen her. He asked me what I had been doing during my summer holidays.*

Əgər budaq cümlədəki hərəkət baş cümlədəki hərəkətdən əvvəl, dəqiq vaxtda baş verdikdə, budaq cümlədəki feil keçmiş qeyri-müəyyən zaman formasında işlənir: *He said that his father was born in 1960.*

3. Budaq cümlədəki hərəkət baş cümlədəkindən sonra icra edildikdə, budaq cümlədəki feil keçmişə nəzərən gələcək zaman formalarından birində (*The Future in the Past Tense* və ya *The Future Continuous Perfect in the Past Tense*) işlənir: *I felt that she would be happy. He said that he would have come by the time I came back.*

Zamanların uzlaşması qaydalarının ingilis dilində əhəmiyyət kəsb etməsindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində baş cümlənin xəbəri keçmiş zamanda işlənsə də, baş cümlədəki hərəkətlə budaq cümlədəki hərəkətin eyni vaxtda və ya sonra icra edildiyi hallarda tamamlıq budaq cümlələrinin xəbəri indiki və gələcək zamanlarda işlənə bilər (məsələn: *Mən əmin idim ki, siz onun ünvanını bilirsiniz.* – *I was sure you knew her address.*) [3,36-37].

İngilis və Azərbaycan dillərində tamamlıq budaq cümlələrinin komponentləri arasında sintaktik əlaqənin ifadə vasitələrinin araşdırılması əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatlardan məlum olur ki, ingilis dilində tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə aşağıdakı ifadə vasitələri ilə bağlana bilər:

-bağlayıcılarla (*that, if, whether, lest*): *I suddenly remembered that, I had any money.*

-bağlayıcı sözlərlə. Bağlayıcı sözlər bağlayıcı əvəzlilər (*who, whom, whose, what, which, whoever, whatever, whichever* və s.) və bağlayıcı zərflərdən (*where, wherever, when, whenever, why, how* və s.) ibarətdir. *She had forgotten where they were.*

-sözünüləri ilə. Sözünüləri ingilis dilində tamamlıq budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayan vasitələrdir və bunlara misal olaraq *about, for, after, before, to, except, of* və s. göstərmək olar: *I was astonished at what they had told me.*

-tabelilik intonasiyası ilə. Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında sintaktik əlaqənin başqa ifadə vasitələri (bağlayıcılar, bağlayıcı sözlər) olmadıqda, əsas yük intonasiyanın üzərinə düşür. Belə vəziyyətdə tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri ardıcıl sıralanır ki, bu da

tabelilik intonasiyası ilə müşayiət olunur. O. Musayev bunu yanaşma üsulu adlandırır [4, 281]. Məsələn: *I think, I should like him very much.*

Azərbaycan dilində isə tamamlıq budaq cümlələrini baş cümlələrə bağlayan əsas vasitələr bunlardır:

-ki bağlayıcısı. Məsələn: *Hiss edirəm ki, Siz hərəkətinizə görə peşmansınız.*

-kim, nə, hər nə, hər kim, hər kəs, nə qədər, nə təhər və s. bağlayıcı sözləri. Məsələn: *Səndən nə soruşsalar, hamısına cavab ver.*

-tabelilik intonasiyası. Məsələn: *Adam istəyir, lap başını götürüb getsin.*

-sa, sə, mı, mi, mu, mü şəkilçiləri. Məsələn: *Dərsi kim öyrənibsə, onu danışdıracaqlar.*

İngilis və Azərbaycan dillərində tamamlıq budaq cümlələrində budaq cümlələrinin baş cümlələrə bağlanma vasitələrinin fərqli cəhətləri ingilis dilinin flektiv-analitik, Azərbaycan dilinin isə aqlütinativ-sintetik quruluşlu dil olması ilə bağlıdır.

İngilis dilində tamamlıq budaq cümlələri baş cümlədə işlənən qavrayış, arzu, hiss, əminlik bildirən “*sure, sorry, pleased, desirous, anxious*” və vəziyyət bildirən “*aware, afraid*” kimi sözlərdən sonra gəlir və bu sözlərin mənasını tamamlayır:

He was sorry, he was late. – O, təəssüfləndi ki, o, gecikib.

Tamamlıq budaq cümlələri mövqeyinə görə iki qrupa bölünür: 1) prepozitiv tamamlıq budaq cümlələri, 2) postpozitiv tamamlıq budaq cümlələri [5,163].

Prepozitiv tamamlıq budaq cümlələri baş cümlədən əvvəl işlənir və baş cümləyə ingilis dilində “*that, if, lest*” bağlayıcıları, Azərbaycan dilində isə “*ki*” bağlayıcısı vasitəsilə birləşir: *I knew that he would come to me. – Mən bilirdim ki, o, mənim yanıma gələcək.*

Postpozitiv tamamlıq budaq cümlələri isə, bir qayda olaraq, baş cümlədən sonra işlənir. Komponentlərin belə sıralanma qaydası Azərbaycan dilinə xasdır və bu zaman tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə bağlayıcı sözlər (kim, nə, hər kim, hər nə, hər kəs, nə qədər, nə təhər) və -sa, -sə şəkilçiləri (bağlayıcı sözlərlə birgə) vasitəsilə bağlanır: *Biz nə ediriksə, düz edirik.*

İngilis dilində tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə “*whether*” bağlayıcısı ilə bağlandıqda tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə görə müxtəlif mövqələrdə işləyə bilər: *Whether she had changed her mind about what to say I did not know. We discussed whether we should go to see him.*

Dediklərimizdən belə qənaətə gəlmək olar ki, ingilis dilində tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə görə, əsasən, postpozitiv mövqedə, Azərbaycan dilində isə prepozitiv və postpozitiv mövqedə işlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində tamamlıq budaq cümlələrində baş və budaq cümlələrin başqa quruluşda işlənməsi də mümkündür:

-budaq cümlə baş cümlənin ortasında işləyə bilər. Məsələn: *O,başını qaldıraraq mənə - “sizə istədiyiniz kitabı gətirmişəm” - dedi.*

Baş cümlə budaq cümlənin ortasında işlənir. Məsələn: *“Elə isə”, - dedi – “ özüm gedib baxım”.*

-baş və budaq cümlənin hissələri növbə ilə işlənir. Məsələn: *Atam :”Televizoru niyə açmırsan?” - dedi, -“aç, baxaq”.*

İngilis və Azərbaycan dillərində tamamlığın sadə cümlələrin tərkibində müxtəlif növləri olduğu kimi, tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkibində də tamamlıq budaq cümlələri müxtəlif növlərə ayrılır. N.A.Kobrina baş cümlədəki idarəedici sözün tələbinə görə ingilis dilində tamamlıq budaq cümlələrinin dörd növə ayrıldığını göstərmişdir [6,437]:

1. Vasitəsiz tamamlıq budaq cümlələri (*The Direct Object Clauses*). Vasitəsiz tamamlıq budaq cümlələri daha çox nitq feilləri ilə işlənir: *She told me that her husband had photographed her.*

2. Vasitəli tamamlıq budaq cümlələri (*The Indirect Object Clauses*). Vasitəli tamamlıq budaq cümlələri ingilis dilində az işlənir: *I am quite sure, I shall understand it.*

3. Tamamlıq budaq cümləsi Koqneyt tamamlığın (qohum tamamlığın) funksiyasında olur (*The Cognate Object Clause*). Bu tamamlığı səciyyəvləndirən başlıca xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, onun

(tamamlığın) ifadə vasitəsi olan isim, həmin cümlədəki xəbərlə - feillə eyni kökdən olur. İsimlə feil arasında olan bu əlaqəni nəzərə alaraq, həmin növ tamamlığı cognate – qohum tamamlıq adlandırırırlar [4,251]. Məsələn: *He and his mamma knew very few people and lived what might have thought very lovely.*

4.Sözünlülük tamamlıq budaq cümlələri (*The Prepositional Object Clauses*). Bu halda tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə *after, about, before, for, of, as to, beyond* sözünlüləri ilə bağlanır: *I want to be paid for what I do.*

Azərbaycan dilində isə baş cümlələrin xəbərləri nitq feilləri ilə ifadə olunan tamamlıq budaq cümlələri vasitəsi ilə, vasitəsiz nitqlə əlaqədardır. Bunların baş cümləsinin xəbərləri ən çox demək, söyləmək, danışmaq, soruşmaq, tapşırmaq, xahiş etmək, əmr etmək, nəql etmək, əhd etmək, təsdiq etmək və başqa feillərlə ifadə olunur. Baş cümlə danışanın sözlərini ifadə etməklə, budaq cümlədəki sözlərin sahibini də bildirir [7,315].

Vasitəsiz tamamlıq budaq cümlələri kimi?, nəyi?, nə?, vasitəli tamamlıq budaq cümlələri isə kimə?, nəyə?, kimdə?, nədə?, kumdən?, nədən?, kimlə?, nə ilə?, nə halda? suallarına cavab verir.

Müasir Azərbaycan dilində Koqneyt tamamlıqdan danışılmaz, lakin demək olar ki, dilimizdə də buna oxşar hadisə mövcuddur[4,251]. Məs.: *Hər kim ki, ovçu idi, ona ov ovlamaq tapşırılırdı.* Belə cümlələrə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında rast gəlmək olur. Bu hal əyani olaraq göstərir ki, müasir ingilis dilində olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilində də xüsusi növ tamamlığın mövcud olmasından danışmaq mümkündür [4,251]. Ancaq bəzi qrammatika kitablarında bu idarəedici sözün tələbinə görə vasitəli və vasitəsiz tamamlıq budaq cümlələrinə aid edilir.

İngilis dili tamamlıq budaq cümlələri Azərbaycan dilinə tamamlıq budaq cümləsi, mənaca bağlı iki sadə cümlə, mübtəda budaq cümləsi, təyin budaq cümləsi, məqsəd budaq cümləsi kimi tərcümə olunur. Azərbaycan dili tamamlıq budaq cümlələri isə ingilis dilinə tamamlıq budaq cümləsi, semantik cəhətdən bağlı iki sadə cümlə, mübtəda budaq cümləsi, xəbər budaq cümləsi, məqsəd budaq cümləsi, səbəb budaq cümləsi vasitəsilə tərcümə olunur.

Elmi yeniliyi: Təqdim olunan məqalədə müxtəlif sistemli ingilis və Azərbaycan dillərində tamamlıq budaq cümlələri müqayisəli araşdırılmış, oxşar və fərqli xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Təbii əhəmiyyəti: Ali və orta məktəblərdə müəllim və tələbələr ingilis və Azərbaycan dillərində tamamlıq budaq cümlələrinin oxşar və fərqli cəhətlərini nəzərə almaqla, məqalədən elmi mənbə kimi istifadə edə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı: Nurlan, 2008, 500 s.
2. Axundov A.A. Feilin zamanları. Bakı: ADU, 1961.
3. Əsədova M.N. İngilis və Azərbaycan dillərində tamamlıq budaq cümlələri. Bakı: Nurlan, 2007, 146 s.
4. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif. 1986, 368 s.
5. Vəliyeva N. Dil tipologiyasının aktual problemləri. Actual problems of language typology. Актуальные проблемы языковой типологии. Bakı: Elm və Təhsil, 2011, 509 s.
6. Кобрин Н.А., Корнеева Е.А., Оссовская М.И., Гузеева К.А. Грамматика английского языка. СПб.: Союз, 1999, 496 с.
7. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili. Üçüncü nəşr. IV hissə. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.

РЕЗЮМЕ

**ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЕ ПРИДАТОЧНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ
АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ
И ИХ СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ**

Юнусова Ш.А.

Ключевые слова: *сравнительно-типологическое исследование, союзы, союзные слова, прямое дополнительное придаточное предложение, косвенное дополнительное придаточное предложение.*

В статье, исследованы дополнительные придаточные предложения в английском и азербайджанском языках, определены их схожие и различные характеристики. Различия особенностей в структурной системе дополнительных придаточных предложений связаны с флективно-аналитической структурой английского и агглютинативно-синтетической структурой азербайджанского языка.

SUMMARY

**THE OBJECT SUBORDINATE CLAUSES IN DIFFERENT SYSTEMATIC ENGLISH AND
AZERBAIJANI LANGUAGES AND THEIR COMPARATIVE ANALYSIS.**

Yunusova Sh.A.

Key words: *typological –comparative research, conjunctions, conjunctive words, indirect object subordinate clause, direct object subordinate clause.*

In the article object subordinate clauses in the English and Azerbaijani languages have been comparatively researched, and their similar and different characteristics have been defined. Different characteristics in the structural system of object subordinate clauses are connected with flective-analytic structure of the English language and agglutinative – synthetic structure of the Azerbaijani language.

Daхilolma tarixi:	İlkin variant	19.06.2017
	Son variant	27.09.2017